

РОЗДІЛ 3

ЕКОЛОГІЗАЦІЯ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ВИРОБНИЦТВА ТА ПЕРЕРОБКИ ПРОДУКЦІЇ

3.1. Шляхи формування екологічно орієнтованого господарювання та системи економічного стимулювання аграрних підприємств

Багорка М. О.

Дніпровський державний аграрно-економічний університет

Останнім часом сфера аграрного виробництва стала, як ніколи, залежною від екологічних факторів. Гарантування економічної безпеки аграрного виробництва не може бути відокремленим від екологічних основ виробничої сфери.

Екологічна ситуація в Україні за останні роки погіршилася настільки, що відтепер саме від неї залежатиме як економічний стан господарюючих суб'єктів, так і забезпечення населення якісним продовольством, тобто продовольча безпека країни.

Основною тенденцією сучасного розвитку агробізнесу є глобалізація економіки, яка представляє собою багатогранний та складний процес, який пов'язаний з розвитком людської діяльності і відкриває додаткові можливості та економічні вигоди для країн світу. В той же час цей процес має негативні наслідки, які проявляються, в першу чергу, в антропогенному впливі на довкілля. На протязі останніх десятиліть спостерігається різке зростання негативного впливу економічної діяльності суспільства на якісний стан природного навколишнього середовища. Особливо це стосується галузі аграрного виробництва, яка є найбільш чутливою до будь-якого втручання в розвиток агроєкосистеми. Крім того, актуальною проблемою для України і багатьох країн світу є також забезпечення населення високоякісними та екологічно безпечними продуктами харчування. При цьому основні вимоги висуваються не тільки до якості продукції, а й до стану навколишнього середовища. Саме тому однією з найважливіших складових економічної безпеки аграрної галузі є забезпечення її еколого-економічної складової на агропродовольчому ринку.

Ми також вважаємо, що радикальним шляхом вирішення проблеми екологічної безпеки технологій вирощування сільськогосподарських культур і екологічної чистоти продукції має стати перехід до органічного виробництва як альтернативної моделі господарювання, хоча в той же час розуміємо, що переконливих альтернатив інтенсивним технологіям у

глобальному масштабі поки що немає, оскільки головною проблемою для багатьох аграрних підприємств залишається збільшення врожайності [144].

Вихід вітчизняних продовольчих товарів на європейський ринок на сьогодні набуває нового соціально-економічного змісту і потребує зміни пріоритетів в системі аграрних відносин. При цьому першочергове місце в системі аграрного господарювання повинен займати критерій екологічності на національному рівні. Необхідність у екологізації аграрного виробництва не викликає сумніву та потребує негайного пошуку радикальних шляхів для її глобального запровадження.

Український продовольчий ринок органічної продукції за багатьма позиціями перебуває на етапі становлення і характеризується надлишковою пропозицією за умов незначного внутрішнього попиту. Відповідно, більша частка виробленої органічної продукції експортується переважно на європейський ринок. Вихід вітчизняних продовольчих товарів на європейський ринок на сьогодні набуває нового соціально-економічного змісту, і потребує зміни пріоритетів в системі аграрних відносин. При цьому першочергове місце в системі аграрного господарювання повинен займати критерій екологічності на національному рівні.

На сьогоднішній день вже сформовані політичні, економічні і соціальні умови для розвитку екологічно спрямованих інновацій в аграрному виробництві. Для того щоб скористатися цими передумовами і як наслідок результатами від запровадження цього типу інновацій слід запровадити систему еколого-економічного управління, яке розглядається як складова частина управлінської науки, що враховує та реалізує цілі охорони навколишнього середовища і раціонального природокористування при плануванні, здійсненні та контролі господарських дій для забезпечення збалансованого функціонування екосистеми, а також її інноваційного розвитку [145, с. 116].

Незважаючи на наявність досить прогресивних, науково-обґрунтованих екологічних розробок, виникає необхідність у поглибленні теоретичних досліджень і практичних рекомендацій, пов'язаних з переходом аграрних підприємств до екологічно орієнтованої стратегії розвитку. Отже, проблема переходу аграрних підприємств до екологічно орієнтованого господарювання є актуальною і практично значущою.

В той же час, сьогодні відмічається великий розрив між науковими рекомендаціями і процедурою впровадження їх у виробництво. Незважаючи на наявність досить прогресивних, науково обґрунтованих екологічних розробок, реалізація яких могла б дати економічний вигравш,

¹⁴⁴ Багорка М. О. Маркетингова стратегія екологізації виробництва аграрних підприємств: теорія, методологія, практика : дис... д-ра екон. наук : 08.00.04. Полтава, 2018. 444 с.

¹⁴⁵ Мельник П. П., Сгорова Т. М. Концепції еколого-економічного управління в агроекосистемі. *Науковий вісник НЛТУ України*. 2014. Вип. 24.2. С. 114–119.

сьогоднішні програми переходу до ринку не узгоджені з питаннями раціонального природокористування в аграрній сфері економіки.

Основним шляхом подолання екологічної кризи, що склалася в аграрній галузі країни, є інтеграція інтересів екології та економіки в сільськогосподарському виробництві. При цьому необхідно враховувати тісну взаємозалежність природокористування агросистем, стану навколишнього природного середовища та ресурсного потенціалу країни, з одного боку, а також перспектив розвитку національної економіки – з другого [146, с. 62].

Природно-ресурсний потенціал є одним з найважливіших чинників ефективного розвитку аграрного виробництва і розглядається як комплексна система природних ресурсів, користувачами яких є підприємства агропромислового виробництва [147, с. 75].

Увесь ресурсний потенціал аграрного виробництва слід розглядати як сукупність технологічно, економічно і екологічно збалансованих виробничих ресурсів. При цьому необхідно розрізняти поняття «природні умови» і «природні ресурси». Принципова відмінність природних умов від природних ресурсів полягає у тому, що природні умови – це властивості природи, що можуть полегшувати або ускладнювати розвиток суспільного виробництва, але при цьому в ньому не використовуються. Природні ж ресурси завжди беруть участь у виробництві, оскільки вони є предметом праці.

Природний потенціал має оцінюватися й виражатися у показниках, що відображають ступінь відповідності показників якості довкілля прийнятим нормативам технічного регулювання [148, с. 14–15]. Природно-ресурсний потенціал використовують для діагностики екологічного стану територій,

Про природно-ресурсний потенціал судять передусім за ступенем різноманітності природних умов, набором кількісного і якісного складу і доступністю природних ресурсів, ступенем відповідності показників якості довкілля прийнятим нормам і стандартам [149, с. 165].

Величина природно-ресурсного потенціалу є елементом національного багатства і кількісно може бути представлена лише через вартісні показники у так званих загальнодержавних кадастрових або світових цінах. Зазвичай природно-ресурсний потенціал кількісно характеризують як суму величин основних видів природних ресурсів.

¹⁴⁶ Волик Н. Г. Екологічний розвиток сільськогосподарського виробництва. *Держава та регіони. Сер. Економіка та підприємництво*. 2006. № 4. С. 60–63.

¹⁴⁷ Шкуратов О. І. Напрями підвищення ефективності використання природно-ресурсного потенціалу аграрних підприємств. *Збалансоване природокористування*. 2014. № 1. С. 74–78.

¹⁴⁸ Рідей Н. М., Пашутіна О. М. Природно-ресурсний потенціал агроєкосистем: аналіз понятійно-категоріального апарату, обґрунтування сучасних трактувань. *Вісник Полтавської державної аграрної академії*. 2013. № 3. С. 13–21.

¹⁴⁹ Борисова В. А. Адаптація підприємств аграрного сектора економіки до ринкових умов та їх інвестиційна привабливість. *Аграрна наука і освіта на початку третього тисячоліття* : матер. міжн. наук.-практ. конф. Львів : ЛДАУ, 2010. Т. II. С. 160–170.

Нами були систематизовані основні види потенціалу аграрного виробництва (рис. 1).

Рис. 1. Основні види ресурсного потенціалу аграрного виробництва

Джерело: узагальнено автором.

У всіх видах ресурсного потенціалу присутня природна складова, яка включає абіотичні і біотичні фактори та антропогенний фактор, який є обов'язковим при формування агроєкосистем.

Територіальна структура природно-ресурсного потенціалу включає основні форми та види територіального розосередження чи зосередження природних ресурсів і є важливим поняттям для визначення граничної кількості природних ресурсів, яку можна використати без шкоди для існування і розвитку природних систем та людини [150, с. 56].

При цьому еколого-економічний потенціал використовується в процесі оцінювання територій щодо їх раціонального природокористування, для характеристики їх специфічних особливостей та екологічних обмежень з урахуванням видів економічної діяльності. Еколого-економічний потенціал базується на принципах введення екологічної складової розвитку в рамках економічної системи. З розвитком економіки природокористування дедалі більша частина природно-ресурсного потенціалу набуває ознак еколого-економічного потенціалу. До нього включають цілі природні системи, гранична

¹⁵⁰ Данилишин Б. М., Дорогунцов С. І., Міщенко В. С. Природно-ресурсний потенціал сталого розвитку України. Київ : ЗАТ «ШЧ ЛАВА», 1999. 86 с.

корисність яких у сучасних умовах зростає не лише з позиції забезпечення виробничими ресурсами, а й забезпечення суспільства сприятливим для проживання та відтворення середовищем.

Важливим показником є максимально допустима величина антропогенного навантаження на самоорганізований і саморегульований природний комплекс – вимірна величина негативного впливу (ризик), що не призводить до порушення меж стійкості екосистеми та до незворотного руйнування структурно-функціональної сукупності її елементів і не проявляється у погіршенні динамічних характеристик, перетворюючи ризики у небезпеки для всієї системи.

Раціональне природокористування забезпечує максимальний економічний ефект при збереженні екологічної рівноваги у природних і антропогенних системах, тобто сумарне навантаження на екосистеми не перевищує їх відновлювальної здатності. Це контрольоване, нормативне (ощадливе, невиснажливе) освоєння (використання) природних ресурсів, попередження можливих негативних наслідків діяльності людини, підтримання (підвищення) продуктивності й привабливості природних комплексів і окремих природних об'єктів.

При раціональному природокористуванні економічна діяльність орієнтується на ресурсозбереження, доцільність використання природно-ресурсного потенціалу і застосування безвідходних технологій, що дасть змогу не лише істотно покращити стан довкілля, а й одержати значний економіко-екологічний ефект. Розбалансованість функцій використання природного капіталу та його відтворення призвело до широкомасштабних деструктивних процесів, які становлять реальну загрозу для здоров'я людини і життєдіяльності суспільства.

Важливими екологічними передумовами розвитку екологічно спрямованих інновацій є ресурсо- та енергозбереження. Ці критерії є особливо важливими в умовах обмеженості і значного виснаження природно-ресурсного потенціалу України.

Критерієм ресурсозбереження, як елементу інновацій, є максимальний рівень окупності витрат, підвищення обсягів реалізації сільськогосподарської продукції, підвищення ефективності здійснення інвестицій та рівня їх рентабельності. Науковці Б. М. Данилишин, С. І. Дорогунцов, В. С. Міщенко визначають ресурсозбереження як напрям використання природно-ресурсного потенціалу, що забезпечує збереження природних ресурсів та зростання виробництва продукції при тих самих обсягах споживання сировини, матеріалів і палива [150, с. 31].

Екологічно збалансований розвиток аграрного сектору економіки передбачає поєднання певних систем (рис. 2).

Рис. 2. Системи формування екологічно збалансованого розвитку

Джерело: розроблена автором на основі [151].

До основних напрямів вирішення проблем природокористування в аграрному виробництві належать: урахування територіальної неоднорідності й регіональних особливостей природних умов і ресурсів при вирішенні економіко-екологічних проблем; проведення комплексу заходів у АПК, спрямованих на покращання стану оточуючого природного середовища, його оздоровлення; упровадження альтернативних систем землеробства; проведення заходів для розширеного відтворення природних ресурсів; здійснення екологічної експертизи проектів, які спрямовані в першу чергу на перетворення природи; удосконалення економічного механізму раціонального природокористування; екологізацію агропромислового виробництва; створення системи спостережень (моніторингу) за впливом агропромислового виробництва на довкілля.

Екологічні фактори та сільськогосподарські ризики є одними з вагомих чинників для інвесторів щодо прийняття ними рішення про

¹⁵¹ Ковалко М. П., Денисюк С. П. Енергозбереження – пріоритетний напрямок державної політики України. Київ : УЕЗ, 1998. 506 с.

вкладання коштів в українське землеробство. Тому край необхідно, щоб інформація про реальний екологічний стан українських територій була прозора та доступна максимальній кількості користувачів: органам державного управління, науковцям, громадськості і, зокрема, міжнародним організаціям і потенційним інвесторам [152, с. 15].

Зростання забруднення навколишнього середовища та практична реалізація природоохоронних заходів знаходять певне відображення у витратах і споживанні живої й уречевленої праці, здійснюють кількісний та якісний вплив на виробництво. В цьому контексті важливо врахувати фінансовий аспект екологічних проблем – екологічні витрати суспільного виробництва.

Вплив господарської діяльності на стан навколишнього середовища можна охарактеризувати за допомогою таких категорій, як економічні втрати від забруднення довкілля, суспільні витрати, пов'язані із забрудненням і охороною навколишнього природного середовища, економічний збиток від його забруднення, різноманітні додаткові й компенсаційні витрати, витрати на боротьбу із забрудненням довкілля тощо.

Економічні втрати від забруднення навколишнього середовища складаються з двох частин – економічного збитку від забруднення довкілля і пов'язаних із цим процесом додаткових і компенсаційних витрат [153, с. 61].

На сьогоднішній день аграрні підприємства потребують еколого-орієнтованої перебудови виробничої діяльності, яка включає:

- раціональне використання землі, що супроводжується збереженням і підвищенням родючості ґрунту;
- забезпечення оптимального рівня розораності земельних угідь, що унеможливить розвиток водної і вітрової ерозії ґрунту;
- дотримання вимог недопущення перевищення гранично допустимих норм забруднення виробництва продукції, забезпечення її екологічності;
- дотримання встановлених правил щодо транспортування, складування і внесення мінеральних добрив, засобів захисту рослин і тварин;
- недопущення забруднення хімічними засобами навколишнього середовища і продуктів харчування;
- дотримання екологічних вимог при проектуванні, будівництві, реконструкції і введенні в дію нових будівель та споруд, меліоративних систем тощо.

О. Г. Мінькова зазначає, що екологічна складова в аграрному виробництві передбачає науково-обґрунтований комплекс взаємопов'язаних агротехнічних, меліоративних, ґрунтозахисних і

¹⁵² Тарасова В. В. Екологічність агровиробництва в Україні. *Агросвіт*. 2010. № 13. С. 14–17.

¹⁵³ Синякевич І. М. Екологізація розвитку: суть, об'єктивна необхідність, принципи, інструменти, перспективи для України. *Науковий вісник ЛНУ*. 2005. Вип. 15.6. С. 98–102.

організаційно-економічних заходів, спрямованих на ефективне використання ґрунту, кліматичних ресурсів, біологічного потенціалу рослин з метою отримання стабільних врожаїв сільськогосподарських культур за умов підвищення родючості ґрунту й дотримання екологічної безпеки довкілля та вирощеної продукції [154, с. 4]. Т. Л. Шкабара виділяє потенційні екологічні переваги вітчизняного аграрного сектора на рівні окремих суб'єктів господарювання [155, с. 132].

І. М. Сінякевич займався екологізацію суспільного розвитку, як «концепцію, що передбачає екологізацію економічної і соціальної політики та оздоровлення духовної сфери за допомогою системи ефективних інструментів з метою забезпечення стійкості екологічних систем і усунення глобальних, національних і регіональних екологічних загроз» [153, с. 99].

Сучасний стан ринкової трансформації економіки України, на думку М. С. Віткова, повинен передбачати перехід від екстенсивного економічного розвитку до інтенсивного, але екологічно безпечного, сталого економічного зростання на інноваційній, енерго- та ресурсозберігаючій основі [156, с. 126].

О. В. Шубравська зазначає, що людство починає глибше усвідомлювати загрози, які несуть у собі негативні тенденції у динаміці показників стану соціальної та екологічної компонент суспільного розвитку і саме тому наполягає на переходу до виробництва екологічно чистої продукції [157, с. 63].

Економіст З. В. Нікітіна екологічно-орієнтоване виробництво розуміє як таке, що здійснюється на основі раціонального використання сільськогосподарських угідь при впровадженні адаптивно-ландшафтних систем землеробства в поєднанні з їх біологізацією та помірною хімізацією технологічних процесів [158, с. 15]. О. В. Ковальова виокремлює таку категорію як «екологоспрямоване сільськогосподарське виробництво», тобто господарська діяльність, кінцева мета якої (отримання прибутку) досягається через задоволення попиту на ринку продовольства і сировини за одночасного зменшення негативного впливу на довкілля та сприяння сталому розвитку сільських територій [159, с. 10].

¹⁵⁴ Мінькова О. Г. Шляхи та способи переходу від традиційного аграрного виробництва до органічного. *Вісник Уманського національного університету садівництва*. 2016. № 1. С. 3–10.

¹⁵⁵ Шкабара Т. Л., Остапенко А. Ю. Екологічний потенціал вітчизняного аграрного господарювання в умовах сучасних євроінтеграційних процесів. *Науковий вісник ХДУ*. 2014. Вип. 7. С. 131–135.

¹⁵⁶ Вітков М. С. Інтенсифікація сільськогосподарського виробництва на інноваційній основі : монографія. Київ : ННЦ ІАЕ, 2008. 220 с.

¹⁵⁷ Шубравська О. В. Ризики сталого розвитку АПК України в умовах глобалізації. *Економіка України*. 2007. № 2. С. 62–68.

¹⁵⁸ Нікітіна З. В. Екологізація производства сельскохозяйственных предприятий. *Аграрная наука*. 2005. № 6. С. 14–15.

¹⁵⁹ Ковальова О. В. Організація управління еколого-спрямованим сільськогосподарським виробництвом : автореф. дис... канд. екон. наук : 08.00.03. Київ, 2008. 20 с.

Екологізація є основним напрямом діяльності аграрних підприємств і базується на освоєні еколого-економічних методів господарювання, з метою забезпечення розширеного відтворення природних ресурсів за рахунок формування стійких еколого-економічних систем, збільшення обсягів виробництва конкурентоспроможної екологічно безпечної продукції, створення агросистем за використання екологічних методів господарювання.

Екологізація господарської діяльності аграрних підприємств передбачає систему цілеспрямованих перетворень у продуктивних силах і виробничих відносинах, що знижують негативний вплив на природне середовище та забезпечують ефективне використання ресурсів в процесі виробництва, зберіганні, транспортуванні та реалізації продукції. Екологізація базується на принципах пріоритетності екологічної безпеки; екологічної відповідальності; охорони довкілля; відтворення і збереження природних ресурсів; збереження цілісності агроландшафтів; збереження біологічного біорізноманіття.

Ми вважаємо, що екологізація виробництва аграрних підприємств тісно пов'язана з інноваційною діяльністю і повинна розглядатися як невід'ємна складова його розвитку із запровадженням на державному рівні системи еколого-економічного управління. Тобто організація виробничих відносин у сільському господарстві повинна здійснюватись на основі раціонального залучення природних ресурсів – з одного боку і формування системи управління ними – з іншого [160, с. 157].

Екологізація аграрного виробництва повинна, перш за все, перешкоджати негативному впливу технологічних процесів на стан навколишнього середовища.

Вирішення проблеми екологізації аграрного виробництва сприятиме розв'язанню багатьох проблем суспільства: формуватиме позитивний імідж держави, сприятиме забезпеченню сталого розвитку агропродовольчої сфери, створює сприятливого середовища життєдіяльності для майбутніх поколінь.

Ключовою проблемою на сучасному етапі розвитку країни є екологічне вдосконалення економічної діяльності, що передбачає зниження потреби у залученні природних ресурсів до виробництва, а також дотримання екологічної рівноваги між споживанням природних ресурсів аграрним сектором та можливістю природного середовища щодо їх відновлення. Необхідно також забезпечити сталий розвиток аграрного виробництва шляхом ефективного використання ресурсного потенціалу сільського господарства та запровадження екологічно спрямованої системи управління, суть якої полягає у встановленні і підтримці балансу між інтересами сільськогосподарського товаровиробника та екологічним станом навколишнього середовища.

¹⁶⁰ Багорка М. О., Самарець Н. М. Шляхи формування екологічно орієнтованого господарювання аграрних підприємств. *Проблеми системного підходу в економіці*. 2019. № 3 (71). С. 155–163.

На основі викладеного можна зазначити, що в Україні здійснюється непродумана виробнича діяльність з використання усіх видів природних ресурсів АПК. Це стосується недосконалої системи ведення сільськогосподарського виробництва, недотримання технологічних вимог обробітку землі, недостатність уваги з боку держави щодо питань охорони та підвищення родючості сільськогосподарських земель, порушення системи удобрення ґрунтів спричинила деградацію ґрунтів на значних площах. При цьому, мінерально-сировинні ресурси у порівнянні з іншими природними ресурсами найменше залежать від результатів господарської діяльності, бо їх якість практично не залежить від забруднення навколишнього середовища, а наявність запасів виступає важливим обмежуючим фактором розміщення підприємств (об'єктів) економічної діяльності.

Основою природно-ресурсного потенціалу аграрної галузі є земельні ресурси, які в першу чергу охопила еколого-економічна криза і спричинила різке падіння продуктивності земельних угідь та ефективності їх використання [161, с. 8].

Етап ринкової трансформації та адаптації вітчизняного АПК, подолання в ньому економічної кризи, потребує докорінне реформування аграрних і земельних відносин в Україні, які мають бути ефективно використані для створення якісно нової агропродовольчої сфери. Ця сфера повинна функціонувати на справжніх ринкових засадах, ґрунтуватися на прогресивній природо й енергозберігаючій техніко-технологічній і біоресурсній базі при сучасних високопродуктивних формах господарювання.

Стратегічною метою земельної реформи має бути забезпечення за допомогою принципово нових земельних відносин вискоефективного використання сільськогосподарських угідь, їх всебічної охорони та розширеного відтворення родючості ґрунтів, екологорівноваженого ведення землеробства і розв'язання на цій основі в найкоротші строки продовольчої проблеми в країні і створення конкурентоспроможного на світовому та європейському агропродовольчих ринках.

Ця стратегічна мета може бути досягнута тільки за умови переходу на модель сталого землекористування. Тому аграрне землекористування необхідне перевести на модель сталого розвитку і це має бути фундаментальним завданням земельної реформи на новому етапі її реалізації.

Необхідно зазначити що існуючі умови господарювання аграрних підприємств на сьогодні не забезпечують ефективного використання засобів маркетингу. Не маючи досвіду та інструментів стратегічного управління, які б дозволили урахувати наростаючу конкуренцію, нестабільність і непередбачуваність зовнішнього оточення, підприємствам складно забезпечити ефективність господарювання та конкурентоспроможність.

¹⁶¹ Гринчук Ю. С. Еколого-економічні проблеми використання земельних ресурсів. *Агросвіт*. 2013. № 10. С. 7–9.

Без ефективного і якнайшвидшого оздоровлення природного середовища в аграрній галузі не можна зупинити економічного падіння сільських регіонів. Для подолання негативних тенденцій потрібно формувати аграрне виробництво нового типу, яке дозволить ефективно зберігати й використовувати генетичний потенціал, підтримувати родючість ґрунту, поліпшувати якість земель, зберігати екологічну рівновагу з довкіллям, забезпечувати нормальний кругообіг речовин, вдосконалювати традиційні системи ведення сільськогосподарського виробництва, збільшувати його обсяг [162, с. 605].

На сьогоднішній день перехід до нових систем господарювання в аграрній галузі – це складний процес розробки нової стратегії інноваційної стратегії розвитку, який відбувається паралельно з діючими стратегіями.

Для здійснення переходу до еколого-економічного управління в аграрній галузі варто змінити принципи функціонування суб'єктів агробізнесу, прискорити їх інноваційний розвиток та забезпечити можливість їх організаційних трансформацій. В. А. Борисова наголошує, що для швидкої адаптації до сучасних вимог аграрного ринку модель поведінки підприємств аграрної сфери повинна враховувати причинно-наслідкові взаємозв'язки факторів внутрішніх підсистем і зовнішнього середовища [149, с. 165].

Тенденції екологічного розвитку аграрних підприємств сьогодні супроводжується посиленням нестабільності факторів макро- і мікросередовища, які динамічно змінюються. Також варто звернути увагу на агроекологічні зміни в аграрному виробництві і при розробці маркетингової стратегії екологізації враховувати конкретні умови і форми сучасного господарювання на національному та регіональному рівнях.

Широкомасштабне впровадження екологізації виробництва аграрних підприємств неможливо без екологічної суспільної свідомості.

Екологічна свідомість виявляється через сприйняття екологічної ситуації, розуміння цінності природи, схильності до активних чи пасивних дій на її захист [163, с. 65]. Сьогодні формування екологічної свідомості українських громадян напряму пов'язане з підвищенням рівня їх добробуту та духовного розвитку, адже коли задоволені певні матеріальні потреби людини і коли вона досягла певного духовного розвитку то вона може усвідомлювати себе як важливу частину природного середовища.

Практичне вирішення проблеми формування екологічної свідомості може відбуватися в двох напрямках.

¹⁶² Самошкіна І. Д. Основні тенденції покращення якості природних ресурсів в аграрному секторі. *Миколаївський національний університет імені В. О. Сухомлинського*. 2015. Вип. 6. С. 602–606.

¹⁶³ Гайдуцький П. І., Ходаківська О. В. Екологізація суспільної свідомості та розвиток агросфери. *Економіка АПК*. 2012. № 11. С. 15–21.

Перший напрям охоплює сприйняття і пропаганду сучасних ідей сталого та гармонійного співіснування людини з природою, поступову зміну відносин між людиною та довкіллям, формування нових потреб через екологічну освіту.

Другим напрямом є поступова економічна еволюція, зміст якої полягає в докорінних змінах структури національної економіки та соціальної сфери через відповідний економіко-фінансовий механізм.

Комплексне поєднання зазначених вище напрямів є дієвим засобом підвищення мотивації виробників аграрної продукції, що дасть змогу створити реально функціонуючий сектор виробників екологічно чистої продукції.

Зростання екологічної свідомості і добробуту населення мають відбуватися одночасно, в процесі екологізації національної економіки. При зміні відносин між суспільством і навколишнім природним середовищем відбувається коригування свідомості людини, її психології, системи поглядів та поведінки стосовно середовища свого існування. Основним стимулом для започаткування цього процесу є поява нових потреб суспільства, в яких об'єднуються економічні, екологічні та соціальні складові.

Таким чином перехід до економіки, зорієнтованої на засади екологічно-збалансованого розвитку, вимагає зміни взаємовідносин людини з довкіллям. Зміна відносин між суспільством і навколишнім середовищем передбачає корегування свідомості людини, її психології, системи поглядів та поведінки стосовно середовища свого існування, що досягається через засвоєння екологічних норм і принципів та визнання необхідності вирішення екологічних проблем. Усвідомлення екологічних норм та їх реалізація в практичних діях залежить від розвитку людини та соціальних мотивів. У зв'язку з цим формування відповідного ставлення до довкілля є безперервним процесом [164, с. 140].

На загальнодержавному рівні важливе значення має екологізація суспільного розвитку, яка розглядається в рамках економічної, екологічної, соціальної та духовної сфер як процес, що забезпечує поступ земної цивілізації у напрямку до сталого екологічно збалансованого розвитку. Екологічно свідомою діяльністю та конкурентоспроможністю агробізнесу досягається шляхом переконання покупців в найвищій споживчій цінності екологічно чистої продукції та підтримки позитивного іміджу підприємств з її виробництва. Екологічна складова, яка повинна обов'язково враховуватися при прийнятті всіх бізнес рішень.

Основу побудови інноваційної моделі функціонування аграрних підприємств становлять відповідні їх дії в процесі переходу на екологічно

¹⁶⁴ Сидорук Б. О. Обґрунтування комплексу складових в системі стимулювання екобезпечного аграрного виробництва. *Інноваційна економіка*. 2013. № 2. С. 139–145.

орієнтований розвиток. Для правильного спрямування цих дій необхідний мотиваційний механізм, основними складовими якого є інструменти мотивації інноваційного розвитку агропідприємств і інструменти екологізації агровиробництва. Основу мотиваційного механізму, на нашу думку, складають знання мотивації екологічно орієнтованої поведінки споживача та мотивація екологізації виробництва. Мотивація споживача і мотивація екологічно орієнтованого виробництва становлять основу даного механізму.

Матеріальну основу мотивації праці становить стимулювання, в основі якого лежить процес зовнішнього впливу на інтереси суб'єктів господарювання за допомогою певного комплексу заходів (моральних, матеріальних, соціальних), здатних сприяти позитивному розвитку соціальних відносин між суб'єктами економічної діяльності та формуванню нового типу особистості [165]. Можна констатувати, що стимулювання екологобезпечного розвитку аграрного виробництва, з одного боку, повинно мати матеріальне підґрунтя для агровиробників, а з другого – нематеріальне навантаження, яке дасть змогу отримати певний статус в суспільстві. В основі економічного регулювання екологічної діяльності агропідприємств покладена можливість регулювання екологічної діяльності підприємств державою на основі економічних методів, що формуються на основі перерозподілу коштів від виробників неекологічних до виробників екологічних товарів.

Ми узагальнили фактори позитивної і негативної мотивації агровиробників щодо використання системи екологічного маркетингу (таблиця 1).

З наведеної інформації можна відзначити, що існує доволі велика кількість факторів негативної мотивації агровиробників екологічно безпечної продукції. Основними є неефективне функціонування ринку екологічно безпечної продукції та його повільний розвиток в Україні, який зумовлений відсутністю конкурентного середовища, недосконалістю законодавчої бази та відсутністю державного регулювання ринку, недосконалим механізмом ціноутворення, недостатньою розбудовою ринкової інфраструктури.

На нашу думку значна роль в усуненні негативних факторів на ринку відведена державі. Вихідним моментом вибору екологічно орієнтованого напрямку діяльності аграрних підприємств залишається перехід на модель екологічно збалансованого розвитку. При цьому розробка механізму переходу аграрних підприємств на екологічно-орієнтоване господарювання є основним питанням.

¹⁶⁵ Лопатинський Ю. М., Тодорюк С. І. Детермінанти сталого розвитку аграрних підприємств : монографія. Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2015. 220 с.

1. Фактори позитивної і негативної мотивації аграрних підприємств щодо прийняття стратегії екологічного маркетингу

Фактори позитивної мотивації	Фактори негативної мотивації
Економія коштів завдяки збереженню ресурсів	Недосконалість законодавчої бази щодо правил та норм виробництва екологічно чистої продукції
Зменшення витрат на покриття ризиків екологічних платежів	Відсутність чітко визначеної стратегії розвитку галузі з відповідною інформаційною та юридичною підтримкою
Покращення природно-ресурсного і ринкового потенціалу	Відсутність державної підтримки товаровиробників екологічно безпечної продукції та системи контролю за всіма ланками життєвого циклу продукції
Підвищення загального іміджу підприємства	Відсутність економічних важелів для стимулювання виробництва екологічно чистої продукції
Висока конкурентоспроможність екологічно безпечної продукції	Ризики втрат врожаю та відсутність системи відшкодування збитків пов'язаних з виробництвом екологічно чистої продукції
Поява нових екологічних потреб (потреби в екологічній безпеці), інтересів та екологічної культури населення	Спекулятивні цінові надбавки переробних підприємств і трейдерів, із-за яких агровиробники органічної продукції недоотримують значну суму коштів внаслідок її реалізації, а основна частина прибутків залишається в сфері переробки та торгівлі
	Занадто високі ціни на екологічно безпечну продукцію в торговельних мережах України, що позбавляє споживачів можливості купувати дану продукцію
	Фактично не створено інфраструктуру ринку екологічно безпечної продукції

Джерело: узагальнено автором.

Стан аграрних товаровиробників ускладнюється тим, що на сьогоднішній день в Україні відсутня системність і комплексність аграрної політики і практично не застосовуються економічні методи управління та стимулювання екологізації виробництва аграрних підприємств.

Перехід аграрних підприємств на екологічно орієнтоване виробництво має відбуватися основі економічної зацікавленості у виробництві якісної, екологічно безпечної продукції, яка буде користуватися попитом як на внутрішньому, так і на зовнішніх ринках. Важлива роль в цьому процесі відведена сучасній, виваженій, прогресивно орієнтованій державній політиці регулювання розвитку аграрної економіки за екологічними критеріями, що буде сприяти виходу господарювання аграрних підприємств на новий екологічний рівень з одночасним забезпеченням економічної стабільності.

Проблема екологізації виробництва аграрних підприємств складна і повинна вирішуватися з урахуванням основних складових: державної економічної й екологічної політики, а також нормативно-правової бази.

Суттєва роль держави полягає у встановленні різного роду нормативів, стандартів у сфері охорони довкілля, особливо щодо шкідливих для природи і здоров'я людей речовин. Державі належить провідна роль у здійсненні альтернативних варіантів вирішення екологічних проблем в сільському господарстві, структурної перебудови виробництва аграрних підприємств, з урахуванням досвіду розвинутих країн світу.

Державна політика щодо екологізації національної економіки має бути спрямована не тільки на вирішення глобальних екологічних проблем, а й на поточних проблемах стосовно переходу агропромислового комплексу держави до виробництва екологічно чистої продукції [166, с. 125]. Аграрні підприємства у своїй діяльності мають запровадити організаційно-технологічні зміни виробничих процесів при екологічно спрямованій, послідовній державній підтримці.

Держава повинна виконувати важливі функції економічного та правового стимулювання екологічно орієнтованого сільськогосподарського виробництва і соціального захисту населення, підвищення якості життя. При цьому пріоритетна роль державного регулювання сільського господарства ні в якому разі не знижує значення ринкового саморегулювання. Механізми державної дії мають орієнтуватися на підтримку приватних ініціатив, спрямованих на освоєння нових технологій, що стимулюють інноваційну активність, зокрема у формі обов'язкової організаційної, технічної, технологічної відповідності виробництва сільськогосподарської продукції сучасним екологічним нормам та принципам [167, с. 144].

Суттєва роль держави полягає у встановленні різного роду нормативів, стандартів у сфері охорони довкілля, особливо щодо шкідливих для природи і здоров'я людей речовин. Державі належить провідна роль у здійсненні альтернативних варіантів вирішення екологічних проблем в сільському господарстві, структурної перебудови виробництва аграрних підприємств, з урахуванням досвіду розвинутих країн світу.

Важливим завданням з боку держави залишається стимулювання аграрного бізнесу і водночас з цими завданнями паралельного розв'язання потребують питання підвищення інвестиційної конкурентоспроможності економіки вітчизняного аграрного сектору.

Економічне стимулювання екологізації аграрного виробництва безпосередньо пов'язане з охороною і використанням земель,

¹⁶⁶ Застрожнікова І. В. Шляхи удосконалення державного регулювання сільського господарства України. *Наукові розвідки з державного та муніципального управління*. 2013. № 1. С. 121–135.

¹⁶⁷ Жихарева А. Б. Розвиток екологізації державного управління в Україні : монографія. Київ : АМУ, 2017. 196 с.

збереженням, відтворенням і підвищенням родючості ґрунтів, а також охороною навколишнього природного середовища в цілому. Так, статтею 205 Земельного кодексу України визначено зміст економічного стимулювання раціонального використання й охорони земель та закріплено систему економічних стимулів, спрямованих на підвищення зацікавленості власників землі й землекористувачів у раціональному використанні земель, поліпшенні їх екологічних характеристик, запобіганні деструктивному впливу господарської діяльності на кількісний і якісний стан сільськогосподарських угідь. До згаданих стимулів законодавчо віднесено:

а) надання податкових і кредитних пільг громадянам та юридичним особам, які здійснюють за власні кошти заходи, передбачені загальнодержавними та регіональними програмами використання і охорони земель;

б) виділення коштів державного або місцевого бюджету громадянам та юридичним особам для відновлення попереднього стану земель, порушених не з їхньої вини;

в) звільнення від плати за земельні ділянки, що перебувають у стадії сільськогосподарського освоєння або поліпшення їх стану згідно з державними та регіональними програмами;

г) компенсацію з бюджетних коштів зниження доходу власників землі та землекористувачів внаслідок тимчасової консервації деградованих та малопродуктивних земель, що стали такими не з їхньої вини.

Економічні методи управління при екологізації природокористування повинні передбачати створення таких економічних умов, які б стимулювали землекористувачів до досягнення кращих результатів у їх діяльності (таблиця 2).

Ми схилиємось до думки, що перевага в економічних інструментах має надаватися заохочувальним важелям впливу: застосування пільгового оподаткування і кредитування, а також цінове стимулювання природоохоронної діяльності.

Нефінансові інструменти державного регулювання також належать до інструментів зовнішнього середовища, умови їх надання не залежать від політики управлінської ланки аграрного підприємства.

Критеріями економічного стимулювання власників землі та землекористувачів за раціональне використання та охорону земель на регіональному рівні є, насамперед, ефективність відтворення і підвищення родючості ґрунтів відносно їх базового рівня при одержанні угідь у власність чи користування. Тут мається на увазі, перш за все, підвищення у ґрунті вмісту гумусу та інших поживних речовин; зниження кислотності, заболоченості, засоленості; створення протиерозійних споруд та виконання лісомеліоративних заходів. При цьому для визначення доцільності застосування заходів економічного стимулювання екологізації

природокористування на місцевому рівні мають бути створені відповідні комісії у складі управлінь земельних ресурсів, сільського господарства та представників влади з економічних питань та фінансів.

2. Економічні методи управління аграрного виробництва

Економічне стимулювання	Економічні санкції
Надання пільгових коротко- і довготермінових позичок з метою реалізації проектів екологобезпечних і економічно ефективних технологій	Впровадження системи відшкодування втрат пов'язаних зі шкідливим впливом на довкілля
Часткове або повне звільнення від податку на прибуток у випадку використання коштів на придбання екобезпечних основних засобів	Підвищення та диференціація ставок системи платежів за нераціональне природокористування, понадлімітне використання природних ресурсів, забруднення навколишнього природного середовища до економічно не вигідного рівня для суб'єктів аграрного господарювання
Пільгове оподаткування і кредитування аграрних підприємств з виробництва екологічно безпечної продукції та екологічно безпечного виробництва	Диференціація плати за землю в залежності від її бонітету
Екологічна адаптація податкової і цінової системи	Постійна оцінка якості ґрунту і продукції з метою стягнення відповідних штрафів за неналежне використання землі і неякісну продукцію виробництва
Стимулювання працівників підприємств з виробництва екологічно чистої продукції і дотримання вимог природоохоронного законодавства (родючості ґрунту, стандартів якості продукції, поліпшення екологічних параметрів)	Зіставлення факторів позитивної (прибуток від утилізації відходів, пільги на оподаткування, кредитні пільги; надбавки до ціни) та негативної мотивації (плата за наднормативне використання природних ресурсів; плата за наднормативне забруднення навколишнього середовища; плата за розміщення відходів; штрафи; додаткове оподаткування) виражені в екологічних витратах
Розробка можливих варіантів відшкодування збитків пов'язаних з недобором врожаю при виробництві екологічно безпечної продукції	

Джерело: узагальнено автором на основі [168].

Можна виділити основні напрями організаційно-економічного управління в аграрному виробництві, яке включає:

– формування на державному рівні заходів, які здатні змінити формат відносин між виробництвом та навколишнім природним середовищем у бік раціонального використання, відтворення агросистем;

¹⁶⁸ Шкуратов О. І. Організаційно-правовий механізм забезпечення еколого-економічної безпеки аграрного виробництва. *Агроекологічний журнал*. 2012. № 1. С. 10–14.

– реалізація заходів екологічної політики на державному і регіональному рівнях, основою яких є процес впровадження і розвитку екологічно чистого виробництва, раціональне використання можливостей економіки держави, особливо її фінансових ресурсів, виробничого та науково-технічного потенціалів;

– визначення суспільних пріоритетів з огляду на конкретну екологічну ситуацію в регіонах, згідно з якою планується усунення негативних явищ природокористування і перехід до екологічно чистого виробництва;

– поєднання державного впливу з ринковими формами управління, стимулювання якісних змін шляхом пріоритетного фінансування, кредитування, матеріально-технічного, інформаційного забезпечення, впровадження і розвитку екологічно чистого виробництва;

– проведення економіко-екологічного моніторингу процесу переходу до екологічно чистого виробництва при аналізі внутрішніх сильних і слабких сторін агровиробників;

– врахування зміни складу зовнішніх факторів та їх впливу на конкурентоспроможність продукції і підприємств аграрного сектору економіки, а саме деталізувати їх дію, чітко розділяти ринкові можливості і загрози [164, с. 143–144].

Екологічні інструменти управління передбачають проведення сертифікації і маркування екологічної продукції, яка доводить, що забезпечується відповідність ідентифікованого об'єкту конкретному нормативному документу. Процес сертифікації і стандартизації має бути проведений у відповідності з міжнародними стандартами адаптованими до умов України.

Еколого-економічні інструменти, на нашу думку, є складовою екологічного маркетингу і включають:

– виробництво екологобезпечної агропродовольчої продукції та її екологічне позиціонування;

– ціноутворення з врахуванням екологічних витрат;

– формування ринку екологічно безпечної продукції, в основу якого повинні бути покладені міжнародні стандарти екологічного сільськогосподарського виробництва;

– розподіл екологічно безпечної агропродовольчої продукції;

– становлення інформаційно-комунікаційної системи просування агропродовольчої продукції.

Практичну реалізацію екологічно збалансованого розвитку аграрних підприємств та відтворення довкілля може забезпечити ефективне поєднання двох принципів (інституцій): соціальної екологічної відповідальності, яка відображає ступінь його інституційної зрілості у прийнятті тих чи інших управлінських рішень та соціальної екологічної умотивованості, в основі якої перебувають як матеріальні, так і духовні

цінності суспільства в цілому та кожного суб'єкта аграрного господарювання зокрема [165, с. 154].

Таким чином враховуючи специфіку аграрного виробництва та багатозначність завдань, що стоять перед аграрним сектором економіки України, в умовах інтеграції України до Європейського Союзу, саме на державному рівні необхідно запроваджувати заходи:

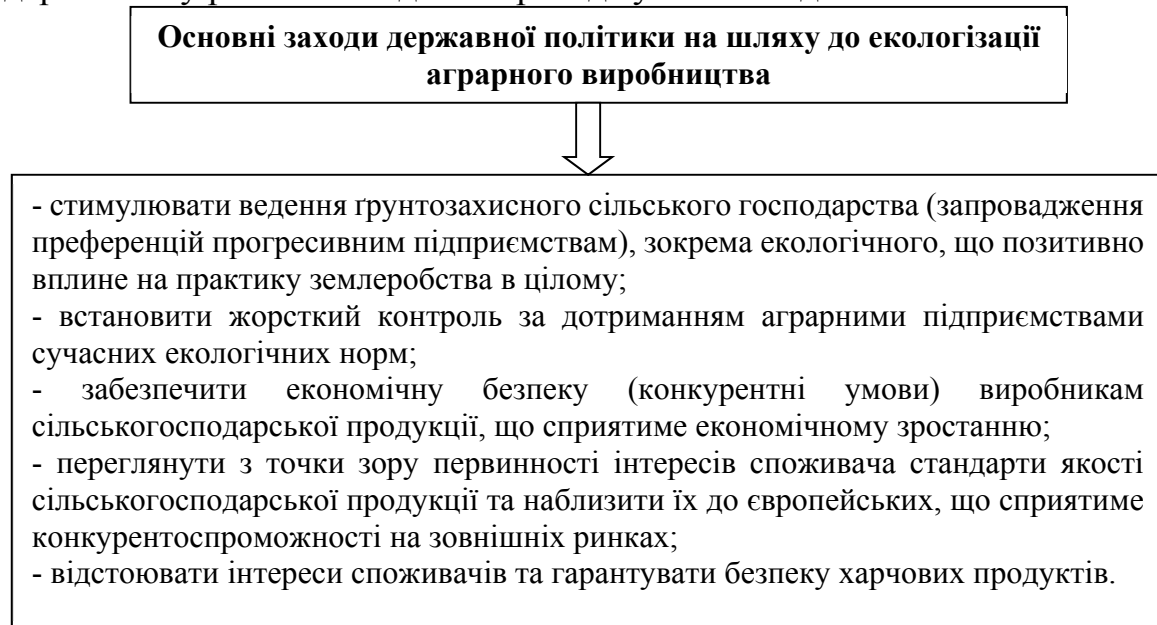

Рис. 3. Основні заходи державної політики на шляху до екологізації аграрного виробництва

Джерело: власна розробка.

Таким чином екологізація аграрного виробництва є процесом послідовного впровадження систем управлінських, технологічних, маркетингових та інших організаційно-економічних інструментів, які дозволяють ефективно використовувати природні ресурси на основі екологічно безпечного їх використання. При цьому головна мета маркетингової стратегії в процесі екологізації аграрного виробництва спрямована на забезпечення раціонального використання потенціалу природного середовища і забезпечення споживачів високоякісною, екологічно безпечною продукцією.

Впровадження основних принципів органічного виробництва в Україні та забезпечення стабільного збуту органічної продукції вимагає створення національного органічного ринку, інтегрованого у європейській та світовий аграрні ринки та гарантував кінцевим споживачам високий рівень якості продуктів харчування. З урахуванням особливостей розвитку вітчизняного аграрного сектору, сільських територій, а також використання європейських моделей розвитку сільського господарства сформулюємо концептуальну модель стратегії екологізації агровиробництва в Україні (рис. 4).

Рис. 4. Концептуальна модель формування стратегії екологізації агровиробництва підприємств України

Джерело: побудовано автором.

В основу пропонованої стратегії покладено принцип підвищення соціальних та економічних ефектів екологізації аграрного виробництва, що проявляється у збереженні та покращенні стану навколишнього природного середовища, збільшенні потреби у трудових ресурсах тощо. Вибір моделі розвитку органічного агровиробництва на основі

пропонованої стратегії визначається балансом між економічними та екологічними інтересами. Водночас обмеження щодо екологічності повинні бути достатньо жорсткими.

Визначення етапів реалізації основних концептуальних положень ефективного розвитку сільського господарства має передбачати реалізацію завдань державного регулювання галузі на кожному з етапів, які повинні забезпечити: формування ефективного власника в сільському господарстві; створення сприятливих економічних умов для діяльності суб'єктів господарювання на аграрному ринку; зростання обсягів виробництва аграрної продукції та підвищення його ефективності.

Ефективність державного регулювання сільського господарства в умовах ринку залежить від критеріїв, що формувались на протязі тривалого часу і які можна розподілити за їх пріоритетністю (табл. 3).

3. Критерії ефективного державного регулювання аграрного виробництва

Види критеріїв державного регулювання	Сутність та ознаки ефективності
Самозабезпеченість продуктами харчування	Коефіцієнт самозабезпеченості визначається як відношення сукупних обсягів внутрішнього виробництва продовольства до обсягів його внутрішнього споживання. Держава з метою підтримки суверенітету має знижувати залежність від імпортних продуктів харчування, особливо це стосується тих продуктів, які можна виробити на її території
Тенденції пов'язані з рівнем доходів населення	Критерій враховує тенденцію зниження темпів зростання доходів аграрних підприємств відносно інших секторів економіки. Він є одним з критеріїв на користь підтримки сільськогосподарського виробництва з боку держави. Державне регулювання тут спрямовано на підтримку існуючого рівня цін.
Розвиток соціальної сфери	Враховує тенденцію зниження частки аграрного сектора в національних економіках розвинутих країн і зокрема України. Це проявляється у зникненні цілих сільських ландшафтів. Він є одним з критеріїв, що вказує на необхідність державної підтримки українського села, адже це дозволяє зберегти сільський уклад життя.
Екологічні критерії	Найважливіший критерій на користь державного втручання у розвиток аграрного виробництва. Фактори негативного впливу стають все більш помітними чинниками погіршення екологічної ситуації. Вони не тільки забруднюють навколишнє природне середовище, але й скорочують ареали розповсюдження дикої флори і фауни. Ці негативні зовнішні ефекти має регулювати держава.

Джерело: узагальнено автором.

Основними впливовими заходами з боку держави щодо переходу аграрних підприємств на екологічно орієнтоване господарювання є:

- екологічне стратегічне планування;
- розроблення та реалізація державної екологічної політики;
- використання державних екологічних програм та національних проектів;
- екологічне державне регулювання;
- екологічне державне стимулювання;
- екологічна державна підтримка;
- формування екологічної складової державних, регіональних та місцевих бюджетів та інше.

Важливим завданням з боку держави залишається стимулювання аграрного бізнесу і водночас з цими завданнями паралельного розв'язання потребують питання підвищення інвестиційної конкурентоспроможності економіки вітчизняного аграрного сектору.

Важливе значення при опрацюванні механізму економічного стимулювання екологізації аграрного виробництва належить визначенню необхідних критеріїв стимулювання.

До критеріїв стимулювання запобіжних заходів у сфері екологізації аграрного виробництва слід віднести: виконання робіт із створення захисних поліфункціональних захисних насаджень та полезахисних лісосмуг; запобігання підкисленню ґрунтового розчину шляхом систематичного проведення робіт з вапнування кислих ґрунтів, особливо в умовах радіоактивного забруднення; будівництво протиерозійних гідротехнічних споруд; обмеження інтенсивного використання екологічно вразливих земель; запровадження технологій сільськогосподарського виробництва, які не передбачають використання хімічно синтезованих мінеральних добрив та хімічних засобів захисту рослин.

До критеріїв стимулювання заходів з раціонального використання й охорони земель умовно можна віднести: оптимізацію структури земельних угідь на основі природно-сільськогосподарського районування; оптимізацію площ сільськогосподарських угідь та зменшення їх розораності; консервацію малопродуктивних й деградованих земель; дотримання проектів землеустрою, що забезпечують еколого-економічне обґрунтування сівозмін та впорядкування угідь і передбачають заходи з охорони земель; належне утримання захисних лісових смуг, своєчасне здійснення ремонту протиерозійних споруд та проведення рубок догляду в лісосмугах; поліпшення культуртехнічного стану земель; зменшення забруднення земель агрохімікатами, відходами виробництва, радіоактивними речовинами.

Критеріями економічного стимулювання власників використання за екологобезпечних технологій є: впровадження ґрунтозахисної системи

землеробства; підвищення вмісту гумусу та інших поживних речовин у ґрунтах, проведення агрохімічної паспортизації земель сільськогосподарського призначення.

Для забезпечення функціонування економічного механізму стимулювання виникає потреба в джерелах його фінансування. За результатами проведених досліджень встановлено, що джерелами фінансування можуть бути кошти державного і місцевих бюджетів, у т.ч. фондів охорони навколишнього природного середовища усіх рівнів; кошти, що надходять у порядку відшкодування втрат сільськогосподарського й лісогосподарського виробництва; гранти вітчизняних та міжнародних організацій; кредити державних і комерційних банків.

За нинішніх умов фінансової й економічної кризи, коли відчувається значний дефіцит державного і місцевих бюджетів, досить складно забезпечити фінансування природоохоронних заходів за рахунок бюджетних коштів. У цьому зв'язку особливої актуальності набуває застосування методів стимулювання, які не потребують прямих бюджетних виплат, зокрема, запровадження пільгового оподаткування органічного виробництва.

В умовах реструктуризації економіки відбуваються зміни у структурі фінансування підприємств у частині природоохоронної діяльності. Підприємства самостійно використовують кошти на вирішенні власних екологічних проблем при скороченні бюджетних асигнувань. У зв'язку з цим необхідна мобілізація власних коштів і можливостей аграрних підприємств для переходу від традиційного до органічного господарювання. Досвід країн з розвинутою ринковою економікою вказує, що держава, перш за все, зацікавлена в позитивних екологічних перетвореннях і тому має розробити ефективний механізм природоохоронного регулювання та визначити стратегічні пріоритети у сфері переходу до виробництва органічної сільськогосподарської продукції [169, с. 159].

Серед сучасних механізмів державного регулювання природокористування та охорони навколишнього середовища важливе місце відводиться ефективним системам контролю (моніторингу) за якістю навколишнього середовища, в яких міститься достовірна інформація про зміни у довкіллі, що відбуваються під дією антропогенних факторів. Для цього необхідно постійно відслідковувати і враховувати зміну факторів навколишнього середовища і якості продукції в процесі функціонування агропідприємств.

При цьому необхідно провести аналіз наступних складових:

¹⁶⁹ Шкуратов О. І., Чудовська В. А., Вдовиченко А. В. Органічне сільське господарство: еколого-економічні імперативи розвитку : монографія. Київ : ТОВ «ДІА», 2015. 248 с.

- ступінь урахування і здатності агровиробників вирішувати еколого-економічні проблеми;
- ступінь екологічності сировини, що використовується;
- ступінь екодеструктивного впливу на довкілля самого підприємства (виробничий процес);
- цільові установки керівництва, спрямовані на вирішення екологічних проблем;
- імідж підприємств з погляду споживачів і широкого кола громадськості.

Формування основних стратегічних напрямів розвитку агровиробників має відбуватися з урахуванням перелічених факторів.

Процес екологізації економіки здійснюється не лише шляхом застосування природозберігаючих технологій та формування екологічних обмежень (стандартів), але і внаслідок створення і вдосконалення системи управління, тобто управлінських процедур (схем, принципів, рекомендацій, прийомів). Екологічне управління полягає у послідовному виконанні загальних функцій: планування (екологічного планування), організації (екологічної організації), мотивації (екологічної мотивації), контролю (екологічного контролю), а також функцій, що пов'язані з прийняття управлінських рішень (прийняття екологічних управлінських рішень) та комунікацій (з урахуванням екологічних аспектів управління) [167, с. 73].

Сталий розвиток аграрного виробництва можливий тільки при відповідних діях агропідприємств в процесі їх екологізації та інноваційного розвитку агровиробників. Для правильного спрямування цих дій необхідний мотиваційний механізм, основними складовими якого є інструменти мотивації інноваційного розвитку агропідприємств і інструменти екологізації агровиробництва [165, с. 98].

Результатом застосування інноваційних технологій в агровиробництві є створення інноваційного продукту.

Перспективи розвитку малих, середніх та великих товарних підприємств безпосередньо залежать від правильно обраних мети і стратегії розвитку.

Основні стратегічні напрями інноваційної моделі агровиробників формуються відповідно до наступних критеріїв:

- екологічного – бути корисним для навколишнього природного середовища, сприяти оздоровленню людей, ґрунтів і екосистем, підтриманню екологічної рівноваги у біосфері;
- економічного – забезпечення реалізації стратегії розвитку органічних товаровиробників в напрямку збільшення прибутку, зменшення втрат, підвищення ефективності господарювання;
- ринкового – розширення частки органічних товаровиробників на ринку продовольства, сприяти їх концентрації та диференціації виробничо-комерційної діяльності;

– суспільного – сприяти підвищенню професійної активності аграрних товаровиробників, створення нових робочих місць та покращення умов праці і якості життя на сільських територіях.

У контексті практичного впровадження задекларованих заходів, агроформування з виробництва органічної продукції для виконання економічних, екологічних та соціальних функцій, забезпечення ефективної діяльності в умовах раптових і непередбачуваних змін у зовнішньому середовищі, а також завоювання міцних позицій на ринку екологічно чистої агропродовольчої продукції, змушені вибрати відповідну стратегію свого розвитку.

За своєю суттю, стратегія органічного підприємства – це узагальнена модель дій, спрямована на досягнення мети через розподіл, координацію та ефективне використання наявних ресурсів, система правил і способів реалізації стратегічної концепції його розвитку. Невід’ємною властивістю стратегії є те, що вона визначає не рішення з окремих проблем, а охоплює весь комплекс рішень, що вимагає певна ринкова ситуація. Тобто, вона має враховувати ресурси й умови діяльності, але не тільки і не стільки реальні, скільки потенційні, які можуть бути включені в діяльність органічних агроформувань у разі необхідності.

Перспективи розвитку малих, середніх та великих товарних органічних підприємств безпосередньо залежать від правильно обраних мети і стратегії. В період формування органічного агровиробництва стратегія є головним елементом системи управління підприємством, який визначає: вибір стратегічних зон господарювання і вид діяльності; міру завантаженості виробничих потужностей; географію агробізнесу; міру ризику; реакцію підприємства на можливість і загрози зовнішнього середовища.

Місію аграрного підприємства з виробництва органічної продукції, виходячи з його функції у суспільстві, окреслимо як виробництво органічної продукції, відповідно до потреб кінцевих споживачів для забезпечення населення високоякісними продуктами харчування, формування експортного потенціалу країни, збереження навколишнього природного середовища.

Основними стратегічними пріоритетами сертифікованих органічних підприємств слід вважати:

– затвердження органічних технологій агровиробництва як взірцевої моделі сталого розвитку сільських територій, за допомогою якої найповніше реалізується його соціально-екологічна спрямованість;

– зростання чисельності органічних товаровиробників, у діяльності яких поєднується екологічна турбота, економічна раціональність і соціальна логіка;

– реалізація рівноваги між попитом і пропозицією на сільськогосподарську продукцію, захистом довкілля і соціальною підтримкою сільського господарства;

- зміцнення позицій органічних товаровиробників на ринку продовольства через збільшення обсягів виробництва та збуту сільськогосподарської продукції і продовольства органічного походження;
- забезпечення розширеного відтворення органічних підприємств за рахунок підвищення ефективності діяльності і максимізації фінансових результатів;
- суспільна корисна діяльність щодо розвитку місцевої громади регіону та суспільства в цілому.

Світовий та вітчизняний досвід показують, що на шляху розвитку органічного агровиробництва існують певні ризики. В першу чергу це пов'язано із додатковими перешкодами для формування і подальшого розвитку ринку органічної продукції, внаслідок посилення впливу на світовий агропродовольчий ринок з боку великих транснаціональних корпорацій, що є характерною рисою глобалізації. Так, О. Шубравська вважає, що транснаціональні корпорації істотно впливають як на сферу виробництва (зокрема, на вибір напряму господарювання та спеціалізації), так і на уподобання споживачів [170, с. 55].

Аграрні виробники перебувають під тиском агрохімічних корпорацій, не зацікавлених у скороченні використання мінеральних добрив і хімічних засобів захисту рослин і тварин. У свою чергу, уподобання споживачів крупні продавці прагнуть змінити під власні ринкові вимоги, що вже відбулося на ринку традиційної агропродовольчої продукції

Підприємства виробники органічної продукції в Україні можуть об'єднуватися, шляхом формування обслуговуючих кооперативів для просування та реалізації своєї продукції під спільною торговою маркою у роздрібні мережі, спеціалізовані магазини та заклади громадського харчування, котрі, також, можуть бути і їхньою спільною власністю.

В обслуговуючих кооперативах з переробки органічної продукції виробники матимуть можливість виготовляти органічні продукти харчування з доданою вартістю і реалізовувати їх різними каналами розподілу, зокрема громадським чи приватним закладам харчування, лікарнями, школами тощо. Отже, кооперація сільськогосподарських підприємств з метою організації збуту та переробки органічної продукції є дуже важливою.

Варіанти стратегічного розвитку органічних підприємств наступні:

- динамічна стратегія розвитку підприємства полягає у збільшенні обсягів органічного агровиробництва за рахунок переважно вузького (вирощування зернових, зернобобових, олійних культур, овочів або фруктів);

¹⁷⁰ Шубравська О. Ринок органічної продукції та перспективи його розвитку в Україні. *Економіка України*. 2008. № 1. 53–61.

– для стабільних господарств, з високим рівнем товарності виробленої органічної продукції рекомендованою буде стратегія утримання позиції у органічному сегменті агропродовольчого ринку. Це змушує до пошуку найбільш ефективного, взаємодоповнюючого поєднання певних видів органічної продукції, що дозволить підприємствам витримувати конкуренцію;

– для стагнаційних органічних підприємств ймовірною виглядає стратегія виходу з органічного ринку або диверсифікація діяльності за рахунок поєднання органічного агровиробництва з іншими видами діяльності (власна переробка), для якої може використовуватися вироблена органічна продукція. Слід враховувати, що диверсифікація знижує рівень залежності від споживачів органічної продукції, але також призводить до зниження гнучкості діяльності та уповільненню пристосування підприємства до змін кон'юнктури ринку. Поряд з цим, диверсифікація дозволяє оптимізувати виробничу програму у виробництві органічної продукції, при якій можлива реалізація конкурентних переваг підприємства.

Однією з важливих проблем розвитку виробництва в аграрних підприємствах й ринку органічних продуктів є забезпечення ефективної збутової діяльності. Якщо для розвинутих країн це більше пов'язано з популяризацією органічного продовольства серед населення і формуванням тим самим стабільно зростаючого внутрішнього попиту, то для України проблеми розвитку органічного ринку лежать, насамперед, у площині забезпечення сертифікації та налагодження експорту органічної продукції [171, с. 42]. Для виробників з країн, які розвиваються, сертифікація на відповідність національних стандартів органічного землеробства міжнародним вимогам є не дешевою процедурою, проте вона істотно полегшує зовнішню торгівлю органічними продуктами.

При реалізації органічної сільськогосподарської продукції перед аграрними підприємствами постає низка економічних проблем, зокрема:

– недостатньо інформації про ринки органічної продукції; низькі реалізаційні ціни та низький споживчий попит;

– складність організувати виробничий процес у часі таким чином, щоб максимально відповідати потребам ринку;

– високий рівень конкуренції на ринку;

– відсутність впевненості у вчасному виконанні угод, що перешкоджає налагодженню довгострокових стосунків із партнерами;

– недостатня кількість ефективно організованих оптових ринків органічної продукції у великих містах та біржової торгівлі, незначна кількість приватних оптовиків у збутових мережах та закупівельних організацій;

¹⁷¹ Михайленко О. Г. Розвиток органічного сільського господарства в системі євроінтеграційних процесів в Україні. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. 2014. Вип. 6 (3). С. 40–45.

– обмежений доступ до конкурентних пропозицій щодо постачання продукції та нерозвинена інфраструктура, яка може забезпечити збереження належної якості органічної продукції, зокрема відповідне транспортування, складування, обробку, пакування та інші послуги.

Для усунення цих проблем необхідним є використання стратегічно спрямованого комплексу заходів щодо формування політики розподілу, а також необхідним є застосовування сучасних моделей і методів організації, планування та контролю за збутовою діяльністю підприємства.

При формуванні політики розподілу важливо дотримуватись певних принципів:

1. Забезпечення керованого характеру результатів збутової діяльності підприємства.
2. Диференціація комбінації залучених каналів ринкового розподілу продукції.
3. Адаптивність системи збуту продукції.

Поєднання під час формування та реалізації збутової політики підприємства вказаних принципів дозволятимуть підприємству створювати дієздатні гнучкі системи управління маркетингом та збутом фактично усунути негативні прояви чинників зовнішнього середовища та значною мірою підвищити економічну ефективність основної діяльності.

Збутова діяльність, одна з найважливіших у політиці підприємства. У збутовій діяльності, логісти торкаються питань вибору найбільш оптимального каналу збуту, методу збуту товару, що при ефективному використанні безсумнівно збільшить прибуток компанії.

Вихідним пунктом у здійсненні стратегії збуту є його цільове спрямування. Стратегічна мета збуту визначає межі та сфери збутової діяльності підприємства і встановлюється на основі приведення можливостей підприємства у відповідність із зовнішнім середовищем, з ситуацією на ринку. При визначенні цілей збуту стратегічного рівня потрібно враховувати можливості та способи розширення свого цільового ринку, напрями і шляхи поліпшення діяльності, результати пошуку нових сфер діяльності на основі наявної інформації про прогнози ринкової кон'юнктури.

Маркетингова організація збуту передбачає найефективніше використання насамперед існуючих форм реалізації товарів:

1. Продаж державі для потреб промислової переробки та громадського харчування.
2. Вільний продаж, який включає реалізацію:
 - населенню на ринках та працівникам підприємства;
 - за договорами, зобов'язаннями або бартерними угодами іншим підприємствам та організаціям;
 - на біржах та гуртових ринках;
 - роздрібним посередникам.

Розвиток і вдосконалення форм оптової торгівлі необхідно враховувати при організації маркетингової діяльності підприємства.

Для оптимізації існуючих каналів розподілу продукції сільськогосподарських підприємств передбачається використання наступних форм збуту:

- більш активну діяльність виробників на оптових ринках сільськогосподарської продукції, що забезпечить контроль над цінами, якістю продукції, підвищення ефективності виробництва та зниження витрат;
- прямий продаж екотоварів особливо високої якості за принципами ексклюзивного розподілу та із залученням спеціалізованих посередників;
- використання вертикально і горизонтально інтегрованих маркетингових систем, учасники яких можуть співпрацювати разом на короткостроковій чи постійній основі або створити окреме підприємство.

Перспективним напрямом налагодження економічних взаємовідносин між сертифікованими сільськогосподарськими і переробними підприємствами органічного сектора є створення формувань ринкового типу на основі горизонтальної і вертикальної інтеграції та кооперації. Кооперація об'єднує товаровиробників у їх ринковій діяльності на основі добровільного залучення до процесів інтеграції на засадах взаємодопомоги та економічного співробітництва. Такі об'єднання надають їм можливість отримувати прибутки не лише безпосередньо від сільськогосподарського виробництва, але й від подальших стадій руху виробленої ними продукції, брати участь у великомасштабному бізнесі, використовувати професійних управлінців, розподіляти ризик, контролювати маркетингові канали розподілу продукції і матеріально-технічного постачання, впливати на ціни шляхом формування великих партій продукції і застосування сучасних маркетингових методів та технологій, бути рівноправними партнерами у конкурентному ринковому середовищі.

Таким чином, результати аналізу засвідчують, що для забезпечення міцних позицій органічних аграрних підприємств України, вирішення проблем поліпшення екологічних характеристик виробничої діяльності та якісних показників готової продукції необхідно здійснити наступні заходи: організувати широку інформаційну кампанію з підвищення суспільної обізнаності щодо переваг органічного виробництва, органічних продуктів харчування (економічних, соціальних, екологічних та оздоровчих); сприяти об'єднанню органічних виробників для налагодження спільного збуту органічної продукції, налагодження постачання засобів біологічного захисту рослин та лікування тварин; створити національну систему сертифікації та контролю якості аграрної продукції та органи органічної сертифікації різних форм власності; надати місця на гуртових сільськогосподарських ринках і організувати мережу збуту органічної продукції безпосередньо від виробника до кінцевого споживача, шляхом створення спеціалізованих торгівельних закладів для її продажу; організовувати спеціалізовані виставки, ярмарки,

фестивалі, інші промоційні заходи; стимулювати діяльність товарних бірж з метою формування прозорих ринкових механізмів ціноутворення та розподілу гуртових партій органічної продукції на регіональний, національний та міжнародний ринки; налагодити взаємовигідні партнерські відносини між органічними товаровиробниками та іншими учасниками агропродовольчого ринку; сприяти розвитку експорту органічної продукції через створення національної гарантійної системи, що відповідає вимогам законодавства ЄС та інших країн і є адекватною ринкам збуту органічної продукції, а також еквівалентною міжнародним системам гарантій органічних продуктів.

Слід зазначити, що впровадження відповідних інтеграційних стратегій розвитку органічних сільськогосподарських підприємств в певній мірі стримується через недосконалість інфраструктури органічного агропродовольчого ринку, яка є основою забезпечення ефективної роботи всіх складових елементів органічного сектора.

Отже, результати дослідження засвідчують, що стратегія розвитку органічних аграрних підприємств повинна складатися з наступних заходів: організації інформаційної кампанії з підвищенням рівня суспільної обізнаності щодо переваг органічного агровиробництва та органічних продуктів харчування; сприяння розвитку аграрної кооперації та налагодження спільного розподілу органічної продукції, постачання засобів біологічного захисту рослин та тварин; формування національної системи сертифікації та контролю якості аграрної продукції; організації спеціальних місць на гуртових сільськогосподарських ринках та мережі розподілу органічної продукції шляхом створення спеціальних закладів роздрібної торгівлі для її продажу; організації спеціальних ярмарок, виставок, інших промоційних заходів; спрямування діяльності товарної біржі та формування прозорих ринкових механізмів ціноутворення та розподілу значних обсягів органічної продукції на регіональному, національному та міжнародному ринках; налагодження взаємовигідних партнерських відносин між виробниками органічної продукції та іншими операторами агропродовольчого ринку.

Слід зауважити, що процес екологізації агровиробництва здійснюється не лише шляхом застосування природозберігаючих технологій та формування екологічних обмежень (стандартів), але і внаслідок створення і вдосконалення системи управління, тобто управлінських процедур (схем, принципів, рекомендацій, прийомів). Екологічне управління полягає у послідовному виконанні загальних функцій: планування (екологічного планування), організації (екологічної організації), мотивації (екологічної мотивації), контролю (екологічного контролю), а також функцій, що пов'язані з прийняття управлінських рішень (прийняття екологічних управлінських рішень) та комунікацій (з урахуванням екологічних аспектів управління).

Для ефективного екологічно орієнтованого господарювання аграрних підприємств стратегічний підхід повинен поєднуватися з системою менеджменту навколишнього середовища. І якщо для загальноприйнятої стратегії достатньо традиційної системи менеджменту навколишнього середовища, орієнтованої на виконання вимог держави, то для досягнення конкурентної переваги на світовому ринку необхідно перебудувати існуючу систему за вимогами міжнародних стандартів.

Таким чином, сталий розвиток існуючих вітчизняних органічних підприємств буде спроможний лише у комплексі з формуванням сприятливої стимулюючої державної політики, прийняття відповідних законодавчих актів щодо органічного агровиробництва та сертифікації органічних продуктів харчування і розвитку аграрного сектору економіки України. Відповідно на ринку органічної продукції залишаться лише ті підприємства, які матимуть конкурентні переваги.

Результати дослідження дають підстави зробити наступні висновки.

Для здійснення переходу до екологічно орієнтованого господарювання в аграрній галузі варто змінити принципи функціонування суб'єктів агробізнесу, прискорити їх інноваційний розвиток та забезпечити можливість їх організаційних трансформацій.

Процес екологізації виробництва аграрних підприємств слід розглядати в розрізі застосування альтернативних систем господарювання, в основі яких лежать агроекологічні принципи і здійснюється еколого-економічне управління, яке базується на раціональних і екологічно обґрунтованих методах виробництва, забезпечуючи якість продукції й сировини, ефективність виробництва, а також мінімальний вплив на навколишнє середовище та ефективність виробництва.

Для спрямування дій агровиробників в напрямку екологізації необхідно розробити мотиваційний механізм, основними складовими якого є інструменти мотивації інноваційного розвитку агропідприємств і інструменти екологізації агровиробництва. Ключовим мотивом до вирішення питання екологобезпечного виробництва, що дасть змогу створити реально функціонуючий сектор виробників екологічно чистої продукції, має стати матеріальне стимулювання й зміна внутрішньої філософії ведення агробізнесу. Ми переконані, що дієва система мотивації праці у сільськогосподарських підприємствах потребує не лише посилення матеріальної складової, але й управління нематеріальними чинниками, зокрема поліпшення умов праці, створення відчуття соціальної та екологічної значущої справи, формуванню корпоративної соціально відповідальної культури виробництва.

Основа концептуальної моделі стратегії екологізації в аграрному виробництві складають економічні і екологічні інструменти. Виділені напрями даної моделі дозволяють оптимізувати використання навколишнього середовища в аграрному виробництві та мінімізувати негативний вплив на нього.